

CONTRIBUȚIE LA DELIMITAREA ARIEI SUDICE A LUI *STRĪIN* ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

de

Adina CHIRILĂ

Etimologia cuvântului *străin* reprezintă în continuare în istoria limbii române o problemă cu mai multe soluții. În articolul *În legătură cu etimologia lui străin*, din SCL, XXVI, 1975, nr. 2, p. 175-182, Ion Gheție a analizat critic răspunsurile propuse și argumentate de-a lungul timpului pentru etimonul lui *străin* și a ajuns la concluzia că „forma cu *e* (*strein*) pare a fi cea mai veche în domeniul dacoromânesc și se plasează, în consecință, cel mai aproape de etimonul latin”¹: < lat. **exterrenus* sau *exterrinus*. Ne-am însușit acest punct de vedere, în demersul nostru de urmărire a dinamicii uzului lingvistic în cazul acestui cuvânt, în Țara Românească, pe baza ocurențelor sale din textele originale și din copiile executate după cărțile mitropolitului Antim Ivireanul, în secolul al XVIII-lea.

În textele care oglindesc limba română folosită de Antim Ivireanul și opțiunea sa lingvistică în procesul realizării lor, care ni s-au transmis direct de sub mâna cărturarului muntean, fără intervenția altcuiva în text², cuvântul *străin* și derivatele lui apar mai ales cu fonetismul etimologic [e] aton: *strein*: AMA/O, 335, 341, 345; ÎPTP/O, 360 (de două ori); ÎB/O, 376, 377; *streină*: AMA/O, 326; *streine*: CVNT/O, 303; AMA/O, 326 (de două ori); *streini*: CVNT/O, 244, 278, 309, 310; AMA/O, 326, 327, 332 (de două ori), 335, 343, 345; C, 2^r, 24^f; ÎB/O, 376, 378; Ded. 1715/O, 410, 411; *streinii*: AMA/O, 338; *înstreinatŭ*: C, 22^v; *să (o) înstrăineze*: AMA/O, 336.

¹ În *art. cit.*, p. 172; vezi și Densusianu, ILR, II, p. 72.

² Pentru textele pe care nu le-am consultat în original, am considerat că editorul Gabriel Ștrempel a realizat lecțiunea corectă, în ediția Antim Ivireanul, *Opere*, București, Minerva, 1972.

Aceeași situație se constată și în cea mai veche versiune păstrată a didahiilor mitropolitului, exemplarul din 1722-1725 copiat de Efreim grămaticul după, probabil, autograful lui Antim Ivireanul, în Biserica Tuturor Sfinților (Mănăstirea Antim) din București³: *strein*: D/O, 33, 103, 124 (de două ori), 147, 153, 231 (de două ori); *streină*: D/O, 171; *streine*: D/O, 124, 135, 168, 206; *streini*: D/O, 60, 73, 109, 136, 151, 203, 231; *streinilor*: D/O, 13, 38; *streinul*: D/O, 148; *streinului*: D/O, 13; *streinătatea*: D/O, 6; *înstreinare*: D/O, 218; *înstreinat*: D/O, 144; *înstreinați*: D/O, 13.

În epoca lui Antim Ivireanul, păstrarea lui [e] în *strein* reprezintă, încă, o normă literară. Ocurențele acestei forme în textele amintite dovedesc cu prisosință că atât Antim Ivireanul, cât și primul copist al didahiilor respectă norma tradițională. De altfel, fonetismul etimologic își păstrează acest statut (consemnat ca atare în primele gramatici românești – a lui Eustatievici Brașoveanul, la 1757, și a lui Macarie, cca. 1772, aici alături de *străin*⁴) până la începutul epocii moderne. Abia spre sfârșitul secolului al XIX-lea, concurența formei cu [ă] îl face să cadă în desuetudine. Ortografia din 1904 îl prezintă ca a doua opțiune în norma oscilantă *străin* – *strein*⁵. Îndreptarul din 1932 recomandă doar varianta *străin*, dar autorii precizează că „alături de *străin* se întrebuițează și forma *strein*”⁶.

Fiind oglindirea în uzul cult a unei forme moștenite din limba latină, varianta literară *strein* coincidea în epoca veche cu forma utilizată în limba necultivată. Desigur, în secolul al XVIII-lea nu mai poate fi vorba de uzul general al formei *strein* în limba populară, întrucât în unele zone dialectale cuvântul suferise transformări, astfel încât aria lui *strein* se fragmentase și se micșorase.

Vocala etimologică [e] din *strein* a cunoscut în istoria limbii române două evoluții. Cea mai timpurie este [e] > [i], prin asimilare vocalică regresivă, atestată în secolul al XVI-lea în textele rotacizante, la Coresi și în *Palia de la Orăștie* și în documente muntenești de după 1600. Cealaltă, [e] > [ă], se explică fie prin analogia termenilor formați cu *stră*⁷, fie prin velarizarea lui [e] după consoana [r]⁸, este specifică

³ Vezi Gabriel Ștrempel, *Introducere* la O, p. XLV-XLVI; vezi și nota 105, p. 448-449.

⁴ Vezi Mariana Costinescu, *Normă și dialect în primele gramatici românești*, în SLLF, II, p. 14 și 21.

⁵ *Regule ortografice 1904*, p. 28.

⁶ Pușcariu – Naum, *Îndreptar*, p. 15 și 175.

⁷ Densusianu, ILR, II, p. 72.

⁸ Ion Gheție, *art. cit.*, p. 179.

nordului dacoromânesc și, după atestările în textele literare și în documente, este posterioară anului 1600⁹.

Așadar, la nivelul limbii necultivate, în epoca lui Antim Ivireanul în dacoromână se utilizau, diferențiate pe regiuni, trei variante ale cuvântului în discuție: *strein*, *striin* și *străin*. Dintre acestea, numai două erau active în graiurile din Țara Românească: *strein* și *striin*, caracterizând rostirea din două zone delimitate, până acum, destul de vag: *strein* era specific estului, iar *striin* ariei vestice a Țării Românești.

Hărțile lingvistice actuale (vezi ALR SN V, h. 1355) evidențiază faptul că pe teritoriul care ne interesează forma *strein* se întrebuințează astăzi în nordul și estul Munteniei, iar *striin* în vestul Munteniei; Oltenia cunoaște varianta *strin*, mai nouă, obținută prin contragerea celor doi [i] din *striin*. În mod cert, această configurație dialectală nu reflectă și starea de acum trei sute de ani. Au intervenit modificări, a existat o evoluție.

Comentând existența lui *striin* într-un document scris în regiunea Bucureștiului (unde astăzi vorbirea populară înregistrează forma *strein*), de la începutul secolului al XVIII-lea, I. Gheție și Al. Mareș afirmă că este posibil ca aria lui *striin* să fi fost în acea perioadă mai largă decât în zilele noastre, extinzându-se spre est¹⁰. Deși argumentul este precar (întrucât documentul putea fi scris de un vorbitor al graiurilor din vestul Munteniei sau din Oltenia¹¹), el trebuie luat în considerare, mai ales că este sprijinit și de alte constatări, după cum va fi arătat în cele ce urmează.

În textele propriu-zis ale lui Antim Ivireanul am consemnat ambele forme de inovație populară specifice epocii, însă rar: *striin*: ÎPTP/O, 360; *striini*: CVNT/O, 276; și *străin*: ÎPTP/O, 359; ÎB/O, 380; *străină*: ÎPTP/O, 359. Abaterile de la norma literară sunt rare și la Efrem grămaticul, în copia din 1722-1725 a didahiilor lui Antim: *striin*: D/O, 124; *striini*: D/O, 6. Ocurențele formelor cu [ii] din aceste texte nu permit formularea unei concluzii privind extinderea ariei lui *striin* față de cea a lui *strein*, în vorbirea necultivată din secolul al XVIII-lea, în Țara Românească. Pe de o parte, sunt prea puține; pe de altă parte, Antim Ivireanul ar fi putut prelua varianta *striin* din graiul oltenesc din preajma Râmnicului și să o folosească și mai târziu, accidental, când a activat la Târgoviște și la București, fără ca ea să fie obișnuită și în limba vorbită în aceste regiuni, din aria estică a Țării Românești.

Nu același lucru putem spune despre versiunile copiate ale didahiilor mitropolitului muntean, de după 1725. Ne referim la ms. 549

⁹ Idem, *ibidem*, p. 176-177 și 179.

¹⁰ Gheție – Mareș, *Graiurile*, p. 86, 87; Ion Gheție, *art. cit.*, p. 179.

¹¹ Ion Gheție, *art. cit.*, p. 179; Gheție – Mareș, *Graiurile*, p. 87.

al predicilor, realizat între anii 1730-1740 de către un copist necunoscut¹². După cum demonstrează Gabriel Ștrempel, exemplarul a fost lucrat, destul de neglijent, după manuscrisul grămaticului Efrem¹³. Pe lângă greșelile de transcriere (omiterea unor litere, repetarea vreunei silabe etc.), autorul ms. 549 a realizat unele modificări ce vizează aspectul lingvistic al textului. Ne interesează aici, în mod special, opțiunea copistului pentru formele *strein* și *striin*. În textul lui Efrem, din cele 30 de ocurențe ale cuvântului, 28 respectă norma literară a vremii (*înstreinare*: D/O, 218; *înstreinat*: D/O, 144; *înstreinați*: D/O, 13; *strein*: D/O, 33, 103, 124 – de două ori, 147, 153, 231 – de două ori; *streină*: D/O, 171; *streinătatea*: D/O, 6; *streine*: D/O, 124, 135, 136, 168, 206; *streini*: D/O, 60, 73, 109, 151, 203, 231; *streinilor*: D/O, 13, 38; *streinul*: D/O, 148; *streinului*: D/O, 13;), iar 2 prezintă forma necultivată. Autorul ms. 549 notează de 14 ori forme cu fonetismul [ei] (D/O, ms. 549, 13 – de două ori, 38, 124 – de două ori, 144, 147, 148, 151, 153, 168, 171, 231) și de 16 ori cu [ii] (D/O, ms. 549, 6 – de două ori, 13, 33, 60, 73, 103, 109, 124 – de două ori, 135, 136, 203, 206, 218, 231), modificând textul de 14 ori în favoarea lui *striin*. În mod cert, copistul anonim al didahiilor era familiarizat cu această formă, iar utilizarea ei în scris este reflexul unei obișnuințe în rostire, o alegere spontană în detrimentul variantei literare pe care o găsea în textul de copiat. Acest personaj misterios este dintr-o zonă sudică în care [e] > [i] în *striin* și în derivatele sale. Este posibil chiar să fi realizat manuscrisul într-o asemenea zonă. Credem că nu este vorba de Oltenia sau de vestul Munteniei. Afirmăm acest lucru deoarece nu găsim în versiunea didahiilor executată de copistul anonim fapte de limbă care să se găsească numai în Oltenia și în vestul Munteniei și pe care acesta să le fi notat în locul formelor specifice variantei literare muntenești din manuscrisul lui Efrem. Or, dacă *originea oltenească sau vest-munetenească* l-ar fi determinat să înlocuiască de atâtea ori pe *strein* cu *striin*, fără prea mare grijă pentru exprimarea literară, atunci ne-am fi așteptat să găsim constant în scrisul său și alte forme obișnuite în documentele din vestul Munteniei sau din Oltenia acelei vremi. Situația este însă alta.

De pildă, în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea, vocala [a] etimologică protonică din cuvinte precum *cazanie* și (*în*) *zadar* înregistrează trecerea la [ă], mai ales în documentele și cărțile din Moldova și Transilvania, dar și din Oltenia¹⁴. Autorul necunoscut al

¹² Vezi prezentarea pe larg la Gabriel Ștrempel, *Introducere* la Antim Ivireanul, *Predici*, București, EA, 1962, p. 42-47.

¹³ Idem, *ibidem*, p. 46-47.

¹⁴ Gheție, BD, p. 96; ILRL, 1997, p. 293; Ivănescu, ILR, 2000, p. 611.

ms. 549 nu folosește niciodată această formă, ci o păstrează pe cea găsită în textul pe care îl avea de copiat.

De asemenea, nu apare fenomenul trecerii lui [ă] proton la [a] în cuvinte ca *arăta*, *bărbat*, *împărat*, *vrăjmaș* etc., deși acesta era cunoscut graiurilor oltenești¹⁵.

La fel se petrec lucrurile și în cazul unor cuvinte ca *adevăr*, *așijderea*, *fecior*, *foamete*, *prieten*, *ucenic*, *veni*, în care, în epoca veche, [e] medial aton trece la [i] mai ales în nordul dacoromânesc, dar și în graiurile din Oltenia și vestul Munteniei¹⁶. Fenomenul nu este înregistrat în copia necunoscutului scrib decât foarte rar: în situațiile în care el apare și în versiunea grămaticului Efrem: *ucinicii*: D/O, 5; *ucinicilor*: D/O, 5 și în *să se prifacă*: D/O, ms. 549 B, 51 (aici ca transcriere a lui *să se prifacă* din manuscrisul de la 1722-1725).

În cazul lui *drept* și al derivatelor sale, exemplarul din 1722-1725 al didahiilor prezintă, cu numai trei excepții (D/O, 112, 215, 221), forme cu [e] (sau [i]) sincopat, potrivit unei tradiții de rostire veche deja de un secol în Țara Românească, mai accentuată în estul Munteniei și mai slabă în vestul regiunii și în Oltenia unde, după 1700, păstrarea lui [i] în *dirept* încă apare în unele documente¹⁷. Copistul anonim al ms. 549 nu corectează niciodată textul în direcția normei arhaice, ci păstrează forma sincopată. Dintre cele trei ocurențe cu [i], numai două apar și în ms. 549, autorul lui notând forma *dreptul* în D/O, ms. 549 B, 215.

După 1600, în Oltenia și în vestul Munteniei (ca și în unele regiuni nordice), sunt cunoscute forme precum *durmi* și *uspăi*¹⁸, care nu apar însă deloc în ms. 549.

Durificarea consoanelor dentale fricative [s], [z] și a africatei [ʃ] a reprezentat, începând cu secolul al XV-lea, un fenomen în continuă expansiune în graiurile dacaromâne de tip nordic, precum și în Oltenia și în vestul Munteniei (în aceste regiuni sudice, mai ales după 1700)¹⁹. Didahiile lui Antim nu consemnează acest fenomen, nici în versiunea grămaticului Efrem, nici în copia realizată după aceasta. Cu totul sporadic, apar în exemplarul din 1722-1725 forme precum *cățva* (D/O, 62), dar acestea sunt corectate după norma muntenească propriu-zis: *cățiva*, D/O, ms. 549, 62.

Exemplele ar putea continua scoțând în evidență, mereu, discrepanța dintre frecvența mare a lui *striin* ca abatere față de textul lui Efrem și frecvența redusă a abaterii în cazul celorlalte fenomene. Autorul

¹⁵ Gheție, BD, p. 97.

¹⁶ Idem, *ibidem*, p. 106; idem, *Dialectologia istorică*, p. 76.

¹⁷ Gheție, *Dialectologia istorică*, p. 77-78.

¹⁸ Idem, *ibidem*, p. 80.

¹⁹ Idem, *ibidem*, p. 97.

anonim al copiei din 1730-1740 a didahiilor nu se raporta în același fel la *strein* – *striin* și la celelalte forme prezentate aici.

În concluzie, forma *striin*, cunoscută în graiurile din Oltenia și din vestul Munteniei, trebuia să depășească aceste teritorii, înspre est, acolo unde nu acționau fenomene ca cele expuse mai sus. Pe baza ocurențelor din ms. 549 al didahiilor lui Antim Ivireanul și a rarității formelor specifice Olteniei sau regiunii muntenești învecinate, de vest, putem afirma că aria lui *striin* îngloba, cel puțin în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, și o regiune mai estică, incluzând, poate, și Bucureștiul.

IZVOARE

- AMA = *Învățăture pentru așezământul cinstitei mănăstiri a Tuturor Sfinților, adecă Capete 32 întru carele să coprind toată chiverniseala mănăstirii și rânduiala milelor ce s-au hotărât să se facă pre an la săraci și la lipsiți, de venitul casei. Acum într-acestaș chip așăzat în zilele prealuminatului și învățatului domn Io Constandin B<râncoveanu> Basarab Voevod, de noi smeritul mitropolit al Ungrovlahiei Anthim Ivireanul ctitorul. La leat 7221, aprilie 24, în care an s-au început zidirea beséricii, în O, p. 325-346.*
- CVNT = *Chipurile Vechiului și Noului Testament, adecă obrazele oamenilor celor vestiți ce să află în „Sfânta Scriptură”, în „Biblie” și în „Evanghelie” și adunare pre scurt istoriilor celor ce s-au făcut pe vremea lor, adevărind a fieștecăruia viața și faptele atâta a celora ce au viețuit cu viață bună, cât și a celora ce au viețuit cu viață necuvioasă, începând de la Adam și pogorând până la Hristos, acum întâi într-acest chip alcătuită și așăzată, prin multă nevoie și osteneala preasfințitului mitropolit al Ungrovlahiei chir Anthim Ivireanul și închinată cu cucerie, spre semn de dragoste adevărată, prealuminatului și învățatului marelui domn și oblăduitoriu a toată Țara Rumânească Ion Constandin Brâncoveanul Basarab Voevod. Dat în vestitul oraș al Târgoviștei, la anul de la zidirea lumii 7217, meseșt iulâie, 1, în O, p. 241-321.*
- D = *Didahii, în O, p. 3-238.*
- Ded. 1715 = *Dedicația din „Ceaslovul” tradus de Antim și tipărit la Târgoviște, în anul 1715, în O, p. 409-411.*
- ÎB = *Învățătura besericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățatura preoților, acum într-aceasta chip tipărită în sfânta Mitropolie în Târgoviște, la anul de la Hristos 1710. Să să dea în dar preoților, în O, p. 362-383.*
- ÎPTP = *Învățătura pre scurt pentru taina pocăinții, acum într-acesta chip tocmită și tipărită în zilele prealuminatului domn Io Constantin B<râncoveanu>*

B<asarab> Voevod, cu chieltuiala cinstitului de bun neam a lui Șerban Cantacuzino bâv vel păharnic și cu blagosloveniia preasfințitului mitropolit chir Theodosie, de iubitoriul de Dumnezeu chir Anthim, episcopul Râmnicului, la anul de la Hristos 1705, în O, p. 349-361.

O = Antim Ivireanul, *Opere*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Minerva, 1972.

BIBLIOGRAFIE

- ALR, SN V = *Atlasul lingvistic român*. Serie nouă, vol. V, 1966.
- Costinescu, Mariana, *Normă și dialect în primele gramatici românești*, în SLLF, II, 1972, p. 9-24.
- Densusianu, ILR = Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. I, *Originile*, vol. II, *Secolul al XVI-lea*, Ediție îngrijită de prof. univ. J. Byck, București, Editura Științifică, 1961.
- Gheție – Mareș, *Graiurile* = Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1974.
- Gheție, BD = Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei, 1975.
- Gheție, *Dialectologia istorică* = Ion Gheție, *Introducere în dialectologia istorică românească*, București, Editura Academiei, 1994.
- Gheție, Ion, *În legătură cu etimologia lui străin*, în SCL, XXVI (1975), nr. 2, p. 175-182.
- ILRL, 1997 = Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru și Mirela Teodorescu, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, coordonator: Ion Gheție, București, Editura Academiei, 1997.
- Ivănescu, ILR, 2000 = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea, 2000.
- Pușcariu – Naum, *Îndreptar* = Sextil Pușcariu, Teodor A. Naum, *Îndreptar și vocabular ortografic*, București, Editura Cartea Românească, [1932].
- Regule ortografice 1904 = Regule ortografice stabilite de Academia Română în anul 1904*, Sibiu, 1904.
- SLLF = *Studii de limbă literară și filologie*, vol. I-III, București, Editura Academiei, 1969, 1972, 1974.
- SCL = „Studii și cercetări lingvistice”, Editura Academiei Române, București, I (1950) ș.u.
- Ștrempel, Gabriel, *Introducere la Antim Ivireanul, Opere*, Ediție îngrijită și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Minerva, 1972, p. V-LX.
- Ștrempel, Gabriel, *Introducere la Antim Ivireanul, Predici*, Ediție critică, studiu introductiv și glosar de Gabriel Ștrempel, București, Editura Academiei, 1962, p. 5-67.

CONTRIBUTION TO THE DELIMITATION OF THE SOUTHERN AREA OF STRIIN IN THE XVIIITH CENTURY

(Abstract)

The historical dialectology speaks about three forms of the Romanian word *străin* (< lat. **exterrenus* or *exterrinus*) that were used in various dialectal areas, as elements of the unliterary Romanian language, between the XVIth and the XVIIIth centuries: *strein* (which was the literary form, as well), *striin* and *străin*. The first two covered the southern region (Țara Românească), while *străin* was characteristic (after 1600) for the northern areas. As common knowledge, *striin* is considered to be a form used in the western part of Țara Românească, and *strein* – in the east (including Bucharest). There is a piece of information though that could change this point of view, proving that the area of *striin* used to be more extended to the east, and it has been revealed by I. Gheție and Al. Mareș: the existence of *striin* in a document written somewhere near Bucharest, at the beginning of the XVIIIth century. We agree with this opinion, based on what we have discovered in the XVIIIth century copies of Antim Ivireanul's sermons, regarding the very issue of *strein* – *striin*.

Antim Ivireanul constantly used in his works (including the sermons – as seen in their oldest version, copied by Efreem between 1722 and 1725) the (literary) form *strein*. But the author of the next copy of the sermons (1730-1740) would change *strein* with *striin*. He was not very educated, and it is obvious that he was familiar with the form *striin*. There are reasons to believe that he was not from the western part of Țara Românească, but from the east, and he knew the form *striin* from his native dialect. Thus, it is highly possible that the southern area of *striin* included, at least during the first half of the XVIIIth century, Bucharest as well.